

Redaktor naczelny Jerzy Kostrowicki, zastępca redaktora
 naczelnego Antoni Kukliński, członkowie: Jerzy Kondracki,
 Stanisław Leszczycki, Janusz Paszyński, Leszek Starkel, Andrzej Wróbel
 sekretarze redakcji: Maciej Jakubowski, Ludmiła Kwiatkowska

Adres Redakcji: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
 00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30
 tel. 28-41-15

UNIWERSYTET J. A. MICKIEWICZA

Wydział Nauk
 Geograficznych i Geologicznych
 61-600 TORŃ

ul. Fredry 10 — Telefon 593-27
 61-701 Poznań

XXX 88/57/1985/3 Oz

Nakład 1630+110	Oddano do składania 10.XII.1984 r.
Ark. wyd. 16,50, druk. 12,375+wklejka	Podpisano do druku w sierpniu 1985 r.
Zam. nr 757/85 M-69	Druk ukończono w sierpniu 1985 r.

WARSZAWSKA Drukarnia Naukowa, Warszawa, ul. Śniadeckich 8.

ZBYSZKO CHOJNICKI

Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii — ich koncepcje i modele

*Philosophical and methodological orientations of geography —
their concepts and models*

Zarys treści. Autor przedstawia podstawowe orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii jako główne koncepcje myślenia i działania naukowego w postaci dwóch opozycyjnych stanowisk: scjentyzmu i antyscjentyzmu. Orientacja scjentystyczna przyjmuje, że celem geografii jest poznanie pojęciowe rzeczywistości o obiektywnym charakterze, stanowiące jedyną formę poznania i podstawową jego wartość, realizowane w postaci jednolitego wzorca badawczego wspólnego dla nauk empirycznych. Orientacja antyscjentystyczna odrzuca to założenie, a przede wszystkim odrzuca jednolitą koncepcję badania naukowego w geografii i przyjmuje odrębność poznania w dziedziny przyrody i społeczeństwa. Orientacje te stanowią podstawowe założenia filozoficzno-metodologiczne mające istotne znaczenie dla zrozumienia stanu i tendencji geografii.

Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii stanowią podstawowe ideały racjonalności geografii jako nauki określające jej charakter poznawczy. Racjonalność ta wyraża się w założeniach poznawczych jakie przyjmuje się na gruncie danej nauki, które z jednej strony wyznaczają reguły postępowania badawczego i oceny jego wyników prowadzące do sukcesów poznawczych i/lub pozapoznawczych, a z drugiej strony pozwalają rozpoznać naturę poznawczą danej dyscypliny. Orientacje te nie są tożsame ani z paradygmatami w rozumieniu T. S. Kuhna, ani też z kierunkami filozoficznymi¹. Koncepcja paradygmatu T. S. Kuhna różni się między innymi tym, że nie zawiera uzasadnienia jego racjonalności i obejmuje występowanie tylko jednego wzorca — paradygmatu. Poszczególne kierunki filozoficzne natomiast, chociaż legitymują ideały racjonalności to jednak nie prowadzą do jednoznacznie określonych wzorców metodologicznych.

Orientacje filozoficzno-metodologiczne konkretyzują się w określonych koncepcjach metodologicznych, tj. postulowanych lub programowych wzorcach metodologicznych oraz w modelach metodologicznych, tj. wzorcach real-

¹ T. S. Kuhn — *Struktura rewolucji naukowych* (tl. pol.), Warszawa 1968.

nych, które rekonstruuja postępowanie badawcze i jego wyniki i znajdują swoje odniesienie do praktyki badawczej geografii.

Głównymi orientacjami filozoficzno-metodologicznymi geografii są: 1) orientacja scjentyistyczna i 2) jej opozycja czyli orientacja antyscjentyistyczna. Ten opozycyjny dualizm konstytuuje główne własności ideałów racjonalności geografii i wyznacza istotne różnice zachodzące między nimi, nadając im charakter zasadniczych typów poznawczych jakie ukształtowały się współcześnie w geografii.

Orientacja scjentyistyczna

Pojęcie orientacji scjentyistycznej geografii, którą proponuję, ma charakter metodologiczny i stanowi zasadniczy ideał racjonalności geografii jako nauki. Nawiązuje ona do współczesnych sporów metodologicznych dotyczących racjonalności nauki, a zwłaszcza roli i wartości poznania pojęciowego oraz jedności nauki wyrażonych opozycją „scjentyzm — antyscjentyzm”.² Koncepcji tej nie należy więc utożsamiać ze światopoglądem, jaki ukształtował się pod nazwą „scjentyzm” w końcu XIX w. w postaci reprezentowanej głównie przez K. Pearsona.³ Scjentyzm dziewiętnastowieczny to pogląd, który jako zasadę przyjmuje bezkrytyczne zaufanie do nauki i pokłada w niej nadzieję na rozwiązywanie wszystkich możliwych problemów i zaspokojenie wszystkich możliwych potrzeb ludzi oraz wyeliminowanie trapiących ich bolączek.⁴

Orientację scjentyistyczną geografii tworzą dwa główne założenia:

1. Celem geografii jest poznanie pojęciowe rzeczywistości, które a) polega na uzyskiwaniu sądów prawdziwych tj. sądów zgodnych ze stanami rzeczy których dotyczą, b) jest jedyną, właściwą formą poznania, c) stanowi podstawową wartość;⁵
2. Poznanie realizuje się w postaci jednolitego wzorca metodologicznego postępowania badawczego i struktury wiedzy geograficznej.⁶

Nie wchodząc szerzej w zagadnienie orientacji scjentyistycznej w nauce ograniczę się do uwag dotyczących przedstawionych założeń.

Ad 1a. Orientację scjentyistyczną geografii cechuje obiektywna interpretacja poznania pojęciowego. Zakłada ona, że stany rzeczy, których dotyczą sądy (zdania) są rzeczywiste lub obiektywne czyli, że ich istnienie nie jest warunkowane stwierdzeniem przez jakikolwiek sąd.

Ad 1b. Założenie, że poznanie pojęciowe jest jedyną formą poznania eliminuje z tej orientacji wszelkie formy poznania intuicyjnego.

Ad 1c. Założenie, że poznanie pojęciowe jest wartością podstawową oznacza, że jest ono wartością ostateczną tj. wartością, która żadnej innej

² J. Kmity — *Scjentyzm i antyscjentyzm* (w:) Z. Cackowski (red) — *Poznanie, umysł, kultura*, Lublin 1982, s. 140-186.

³ Por. W. Tatarkiewicz — *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 1950, s. 108-113.

⁴ S. Sarnowski — *Filozofia naukowa i filozofia nauki. Uwagi o pozytywizmie*, Studia Filozoficzne, 1-2, 1982, s. 33.

⁵ Pierwsze założenie formuluje za J. Kmity, *op. cit.*, 1982, s. 141.

⁶ Por. odmienny pogląd J. Kmity, *op. cit.*, 1982, s. 145.

nie jest podporządkowana instrumentalnie albo wartością, która stanowi niezbędny środek realizacji wartości ostatecznej.

Ad 2. Przyjęcie jednolitego wzorca metodologicznego postępowania badawczego i struktury wiedzy geograficznej czyli unizmu metodologicznego nie jest równoznaczne z naturalizmem tj. poglądem, że nauki przyrodnicze stanowią wzorec metodologiczny poznania pojęciowego, lecz jedynie pewien przypadek unizmu lub jego konsekwencję.

W ramach orientacji scjentyistycznej ukształtowały się dwa główne modele metodologiczne jako wzorce realne: 1. empiryczny; 2. hipotetyczno-deдукcyjny. Równocześnie zarysowuje się też koncepcja scjentyizmu krytycznego, zawierająca jednak dopiero pewne elementy programu badawczego geografii.

Model empiryczny

Empiryczny model geografii stanowi tę postać orientacji scjentyistycznej, która przyjmuje pogląd, że poznanie pojęciowe ma charakter bezzalożeniowy i źródłowy, a więc bezpośrednio oparty na doświadczeniu.⁷ Charakter taki mają sądy spostrzeżeniowe, które są podstawą wyjściową wszelkiego rodzaju twierdzeń. »Podstawową cechą charakterystyczną empiryzmu, biorącego swą nazwę od greckiego słowa „doświadczenie” (*empeiria*) — stwierdza M. Bowden — stanowi przekonanie, że cała wiedza opiera się na doświadczeniu i że jest to powszechnie akceptowana zasada współczesnej nauki i nauczania...«.⁸

Istotną konsekwencją bezzalożeniowego i źródłowego charakteru poznania głoszonego przez empiryzm jest uprzywilejowanie obserwacji realizowanej przez sądy spostrzeżeniowe. Uprzywilejowanie to ma dwójaki charakter: ontologiczny i epistemologiczny. Uprzywilejowanie ontologiczne języka obserwacyjnego oznacza, że »twierdzenia obserwacyjne są jedynymi twierdzeniami, które bezpośrednio odnoszą się do realnego świata; następstwem tego jest to, że twierdzenia teoretyczne nie są uprzywilejowane, a ponieważ nie dają one dostępu do jakiejś „innej” rzeczywistości, stąd też odnoszą się do zjawisk realnego świata, ale w sposób pośredni przez reguły korespondencji«. Uprzywilejowanie epistemologiczne języka obserwacyjnego oznacza natomiast, że »twierdzenia obserwacyjne mogą być określane jako prawdziwe lub fałszywe bez odniesienia do prawdziwości lub fałszywości twierdzeń teoretycznych«.⁹

⁷ Według J. Kmity »... to, że dane poznanie jest bezzalożeniowe, znaczy (...), iż reprezentujące je sądy prawdziwe uzyskiwane są bez przyjmowania jakichkolwiek sądów innych, natomiast odwołują się one do pewnego rodzaju bezpośredniej konfrontacji ze stanami rzeczy, których dotyczą, do faktu „naoczności” właśnie owych stanów rzeczy. To natomiast, iż rozważane poznanie ma być źródłowe, znaczy, że wszelkie sądy nie wyrażające tego poznania muszą być — dla okazania ich prawdziwości — uzasadniane przy pomocy sądów owego pierwszego rodzaju« (J. Kmity, *op. cit.*, 1982, s. 149).

⁸ M. Bowden — *Empiricism and geographical thought*, Cambridge 1981, s. 3.

⁹ D. Gregory — *Ideology, science and human geography*, London 1978, s. 55.

Empiryzm realizuje model „badacza — pszczołki” Bacona, który posługując się metaforą o pająku i pszczole głosił, że nauce nie są potrzebne spekulacje rozsnuwane na kształt pajęczyny, lecz zbieranie (faktów) i przetwarzanie tego co zostało zebrane, tak jak przerobiony przez pszczoły pył kwiatowy daje miód.

Trudno byłoby choćby w zarysie przedstawić rozwój i przemiany empiryzmu. Ma on swoje nowożytnie źródło w poglądach F. Bacona, który sformułował program empirycznej nauki i uzasadnił go metodologicznie wiążąc z metodą indukcyjnego uogólniania faktów oraz J. Locke'a, który przyjmował pochodzenie wiedzy z doświadczenia i uzasadnił je psychologiczno-genetycznie.¹⁰ Do szeregu tego należą też: pozytywizm A. Comte'a i empiryzm J. St. Milla oraz neopozytywizm (logiczny empiryzm) Koła Wiedeńskiego.

W geografii model empiryczny przybrał dwa ujęcia: a) tradycyjno-empiryczne, b) empiryczno-indukcyjne.

a) Ujęcie tradycyjno-empiryczne

Ujęcie tradycyjno-empiryczne w geografii zakłada maksymalne empiryczne uzasadnienie twierdzeń lub inaczej mówiąc zmniejszenie ryzyka ich fałszywości i stawia sobie za cel opis indywidualnych obiektów i zdarzeń lub ich skończonych i historycznie oraz przestrzennie zlokalizowanych klas jako interesujących samych przez się. W tej sytuacji poznawczej zakres zjawisk objętych badaniami pokrywa się z zakresem rzeczywistości, która stanowi dla badającego przedmiot badań. Głównymi metodami są obserwacja faktów i ich klasyfikacja oraz typologia i indukcja zupełna.

Przedstawicielem ujęcia tradycyjno-empirycznego w geografii, który świadomie sformułował jego program, jest R. Hartshorne. »Jeżeli rozpatrywać „naukę” („science”) — stwierdza R. Hartshorne — nie w pasywnym znaczeniu „wiedzy” (...) lecz w aktywnym sensie poszukiwania, naukę od innych form „poznawania” wyróżniają metody, które wykorzystuje się w ustaleniu wiedzy i zrozumieniu rzeczywistości»¹¹ Na pytanie »Jakie istotne wspólne cechy charakterystyczne z innymi polami badawczymi posiada geografia w zakresie ustalania wiarygodnej wiedzy o rzeczywistości?» R. Hartshorne odpowiada: »Geografia zmierza do (1) opisu zjawisk z maksymalnym stopniem dokładności i pewności na podstawie obserwacji niezależnych, tak jak to jest możliwe dla obserwatora; (2) klasyfikacji zjawisk na tej podstawie przy pomocy pojęć rodzajowych i ogólnych, tak dalece jak rzeczywistość na to pozwala; (3) maksymalnego zrozumienia wzajemnych, specyficznych związków między zjawiskami poprzez racjonalne rozpatrywanie uzyskanych sklasyfikowanych faktów oraz przez logiczny proces analizy i syntezy, włączając w to budowę i wykorzystywanie gdzie to jest możliwe ogólnych zasad i praw stosunków rodzajowych; (4) uporządkowania tych wyników

¹⁰ Por. W. Tatarkiewicz — *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa 1947, s. 136.

¹¹ R. Hartshorne — *Perspective on the nature of geography*, Chicago 1959, s. 168.

w systemy, tak, że to co jest znane prowadzi bezpośrednio na krawędź nieznanego».¹² Według R. Hartshorne'a »twierdzenia te przedstawiają formę „poznawania”, która jest różna od takich sposobów jak instynkt, intuicja, dedukcja *a priori* i objawienie. Ujęcie to zawiera wszystkie składniki pól, które zwykle nazywa się „nauką” („science”) i dla których nie mamy innego terminu pozwalającego wyróżnić je od innych form „poznawania”. Jeżeli użyjemy tego określenia za empiryczną definicję „nauki” („science”), możemy zastąpić pytanie „czy geografia jest nauką?” przez bardziej użyteczne pytania „jakim rodzajem nauki jest geografia?”. »Geografia jest polem, którego przedmiot zawiera największą złożoność zjawisk i które w wyższym stopniu niż inne pola dotyczy indywidualnych przypadków — niezliczonych miejsc świata i unikalnego przypadku samego świata».¹³

Empiryzm R. Hartshorne'a ma charakter zarówno rozsądkowy jak i fenomenalistyczny, co nadaje geografii w jego ujęciu typ wiedzy potocznej.

b) Ujęcie empiryczno-indukcyjne

Ujęcie empiryczno-indukcyjne w geografii kładzie nacisk na zwiększenie ekonomiczności twierdzeń, a więc maksymalizacji stopnia ogólności twierdzeń i stawia sobie za cel przedstawienie badanych zjawisk w kategoriach uniwersalnych bądź też ogólnych historycznie, a więc w postaci praw naukowych lub generalizacji historycznych. W tej sytuacji poznawczej badane zjawiska są interesujące jako reprezentacje ogólnego typu zjawisk, a badane indywidualne obiekty lub zdarzenia stanowią jedynie podstawę uzasadnienia twierdzeń ogólnych. W takim ujęciu na czoło wysuwają się metody indukcji, w tym również statystycznej, na której to drodze zmierza się do budowy praw naukowych jako twierdzeń uniwersalnych (ściśle ogólnych) lub generalizacji historycznych (numerycznie ogólnych).

Ujęcie to jest kontynuacją koncepcji indukcyjnych F. Bacona i J. St. Milla i stanowi główny nurt tzw. kwantyfikacji geografii w ujęciu statystycznym. Jak stwierdza bowiem A. G. Wilson »metoda indukcyjna pociąga za sobą teoretyzowanie na podstawie wielkiej liczby obserwacji. W najbardziej wyrafinowanej formie jest to metoda zbieżna z analizą statystyczną».¹⁴

Rozwój koncepcji empiryzmu indukcyjno-statystycznego w geografii sformułowały dwa dążenia. Jednym była ostra krytyka empiryzmu tradycyjnego w geografii, a zwłaszcza ekscjepcjonalizmu Hartshorne'a i sformułowanie programu budowy praw naukowych w geografii, jakie na gruncie geografii anglosaskiej przypisuje się F. Schaeferowi, realizującemu założenia filozofii neopozytywistycznej. Drugim był rozwój metod ilościowych związanych z gwałtowną komputeryzacją umożliwiającą efektywniejsze zastosowanie technik statystycznych.

¹² R. Hartshorne, *op. cit.*, 1959, s. 169.

¹³ R. Hartshorne, *op. cit.*, 1959, s. 170.

¹⁴ A. G. Wilson — *Theoretical geography: some speculations*, Transactions, Institute of British Geographers, 1972, 57, s. 32-44; tl. pol.: Rozważania o geografii teoretycznej, PZLG, 1979, 4, s. 89.

Kwantyfikacja geografii w ujęciu statystycznym stanowi więc realizację zasad empiryzmu we współczesnej geografii. Podejście statystyczne nie było jednak jedynym nurtem kwantyfikacji geografii; drugim nurtem było podejście modelowo-teoretyczne, ale nie jest ono przejawem empiryzmu lecz hipotetyzmu.

Ujęcie empiryczno-indukcyjne na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej znalazło przede wszystkim swój wyraz w tzw. analizie przestrzennej i fizykalizacji.

B. J. L. Berry i D. F. Marble charakteryzując podstawy metodologiczne głównych metod analizy statystycznej w geografii przedstawionych w artykułach zawartych w *Spatial analysis* stwierdzają, że »wypuklają (one) powojenną skłonność do budowy ścisłych generalizacji posiadających moc predyktywną przy pomocy dokładnego opisu ilościowego rozkładu przestrzennych, struktury i organizacji przestrzennej oraz związków przestrzennych. Główny strumień badań jest czysto empiryczny; nowe zainteresowania są otwarciem teoretycznym«. ¹⁵ Charakterystyka ta stanowi trafne ujęcie tendencji empiryzmu indukcyjno-statystycznego w geografii.

Postęp w zakresie analizy statystycznej objął cztery zbiory metod i technik: 1) metody taksonomiczne, 2) analizę regresji, 3) analizę czynnikową i składowych głównych oraz 4) metody symulacyjne. Oprócz tych metod o charakterze poznawczym, pełniących jednak oprócz funkcji opisowo-informacyjnych także funkcje prognostyczne, rozwijano metody o charakterze praktyczno-planistycznym w postaci metod optymalizacyjno-decyzyjnych opartych o zasady programowania i teorii gier.

Należy zauważyć, że w ramach ujęcia empiryczno-indukcyjnego kontynuowano zainteresowania problemowo-metodyczne jakie mieściły się w ramach ujęcia tradycyjnego, głównie w zakresie metod taksonomicznych.

Równocześnie rozwinięto w geografii społeczno-ekonomicznej zastosowania modeli opartych o analogie fizyczne, a zwłaszcza tzw. modeli grawitacji i potencjału, co stanowiło realizację silnie propagowanego pod wpływem neopozytywizmu postulatu fizykalizacji nauk społecznych. Na gruncie interpretacji probabilistycznej modele te nabrały jednak charakteru pozafizykalnego.

W przekonaniu geografów reprezentujących ten kierunek zastosowanie metod statystycznych do odpowiednich zbiorów faktów ma stanowić podstawowy sposób wykrywania praw naukowych i budowy teorii, a więc zrealizować program teoretyzacji geografii. Przykładem takich poglądów jest twierdzenie I. Burtona: »techniki ilościowe są najważniejszą metodą rozwoju teorii w geografii«. ¹⁶

Rozwój badań geograficznych opartych na koncepcji empiryczno-indukcyjnej nie spełnił jednak nadziei co do poważnego postępu teoretycznego

¹⁵ B. J. L. Berry i D. F. Marble (eds) — *Spatial analysis*, Englewood Cliffs 1968, s. 6. Por. również: D. F. Marble i Z. Chojnicki (eds) — *Perspectives on spatial analysis*, Geographia Polonica, 25, 1973.

¹⁶ I. Burton — *The quantitative revolution and theoretical geography* (w:) B. J. L. Berry i D. F. Marble (eds), *op. cit.*, 1968, s. 20.

na tej drodze. Powody tego stanu mają zarówno charakter ogólny jak i specyficzny, właściwy dla geografii.

Powodem działającym ogólnie jest niska efektywność tego podejścia w tworzeniu teorii. Warto tu przytoczyć krytykę metody indukcyjnej, którą podaje R. P. Moss zarzucając jej trzy główne słabości. »Po pierwsze, między faktem a pojęciem zachodzi logiczna luka w przypadku gdy niemożliwe jest określenie kroków logicznych poprzez które uzyskuje się generalizację z obserwacji. Zachodzi to również wtedy, gdy stosuje się do danych wyrafinowane techniki statystyczne jak to zachodzi coraz powszechniej w badaniach geograficznych. Po drugie, generalizacja odnosi się tylko do tego zbioru danych na którego podstawie została uzyskana. W żaden sposób nie można dokonać tego, aby odnosiła się do klas faktów i przez to aby była stosowana generalnie. Najlepszym wyjściem jest akumulowanie danych poprzez powtarzające się badania poszczególnych przypadków. Oraz po trzecie, w procesie wnioskowania występuje zawsze nieokreślony, nieusuwalny element subiektywnej oceny, który ostatecznie zależy od psychologii osoby dokonującej generalizacji«. ¹⁷

Według czołowego współczesnego metodologa M. Bunge'a »indukcja empiryczna tj. generalizacja zaobserwowanych przypadków jest mocno przeceńniana przez filozofów, którzy skoncentrowali się na wczesnych (preteoretycznych) stadiach badań. (...) Induktywizm, który określa pewne rutynowe procedury zawodzi gdy chodzi o wyjaśnianie stawiania problemów i ich rozwiązywanie przez wynajdywanie całkowicie nowych hipotez, a ściślej mówiąc hipotez odnoszących się do obiektywnych faktów lub ich idealizowanych modeli zamiast bezpośredniego doświadczenia«. ¹⁸

Konkretyzując krytykę indukcjonizmu w zakresie roli metod statystycznych w wykrywaniu praw naukowych M. Bunge stwierdza: »obliczenie współczynników korelacji i dopasowanie linii regresji nie może być traktowane jako metoda odkrywania praw naukowych jak to często występuje w naukach behawioralnych. Gdy przyjęty został liniowy model regresji i zostały obliczone parametry z danych to centralne prawo, które przebiega przez „zakłócenia” (rozrzut) informacji nie zostało wynalezione lecz z góry założone. Dane statystyczne bez względu na swoją ilość nie dają same przez się nowych hipotez, a tym bardziej praw naukowych; ogólnie biorąc żadna technika empiryczna lub matematyczna nie oszczędza nam wysiłku obmyślania nowych koncepcji, jakkolwiek może efektywnie ukrywać brak takich koncepcji«. ¹⁹

Specyficznym powodem słabości koncepcji empiryczno-indukcyjnej w geografii było jej powiązanie z tzw. analizą przestrzenną, która ograniczała pole badawcze geografii głównie do rozpatrywania jej problematyki w aspekcie przestrzennym. Rezultatem takiego podejścia było przede wszystkim identyfikowanie układów przestrzennych a nie procesów rządzących ich

¹⁷ R. P. Moss — *On geography as science*, Geoforum, 10, 3, 1979, s. 224.

¹⁸ M. Bunge — *Scientific research I*, Berlin 1967, s. 245.

¹⁹ M. Bunge, *op. cit.*, 1967, s. 317.

powstawaniem i zmianami. Nadało to wynikom badawczym charakter fenomenalistyczny.

Ujęcie empiryczno-indukcyjne znalazło swoje główne uzasadnienie na gruncie neopozytywizmu. Czołowy jego przedstawiciel R. Carnap twierdził: »jeśliby jakiegoś obiektu nie dało się sprowadzić do jakości zmysłowych (...) oznaczałoby to, że nie posiada on żadnych dostrzegalnych oznak. Wypowiedzi o nim byłyby zawieszone w próżni; w nauce przynajmniej nie mogłoby być dla nich miejsca«. ²⁰ Wiele lat później jednak R. Carnap przyznał, że jego koncepcja konfirmacji (realizująca założenia empiryzmu indukcyjnego) nie pozwala na potwierdzenie teorii fizyki. ²¹

Model hipotetyczno-dedukcyjny

Hipotetyczno-dedukcyjny model geografii przeciwstawia się koncepcji bezzałożeniowości i źródłowości poznania opartego bezpośrednio na doświadczeniu i przyjmuje pogląd, że twierdzenia podstawowe (obserwacyjne) stanowiące odpowiednik twierdzeń bezpośrednio opartych na doświadczeniu (sądów spostrzeniowych) opierają się na twierdzeniach pozaobserwacyjnych będących założeniami twierdzeń obserwacyjnych. Według J. Kmity »dla zaakceptowania danego zdania obserwacyjnego niezbędna jest logiczna akceptacja odpowiednich innych zdań pozaobserwacyjnych (pozapodstawowych); owe zaakceptowane wcześniej (w sensie logicznym) zdania pozaobserwacyjne stanowią założenia poznania obserwacyjnego: jeśli się je zakwestionuje, wówczas zakwestionować można nawet i takie zdania podstawowe, które poszczególnym jednostkom wydają się oczywiste w sensie „naoczno” — empirycznym«. ²² Hipotetyzm można uznać za wyrafinowaną postać scjentyzmu.

Głównym przedstawicielem hipotetyzmu jest K. R. Popper. Jego poglądy metodologiczne obejmują krytykę indukcjonizmu (empiryzmu indukcyjnego) oraz własny program poznania naukowego stanowiący kontrpropozycję indukcjonizmu jako koncepcji neopozytywistycznej. ²³

Program hipotetyzmu K. R. Poppera przedstawia się następująco: ²⁴

Po pierwsze przeciwstawia się tezie indukcjonizmu o empirycznej genezie i kryteriach empirycznej sensowości głoszącej, że wiedza o świecie

²⁰ R. Carnap — *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin 1928, s. 92.

²¹ Według J. Życińskiego, *Język i metoda*, Kraków 1982, s. 113.

²² J. Kmity, *op. cit.*, 1982, s. 156.

²³ K. R. Popper — *Logik der Forschung*, Wien 1934 (tl. ang.: *The logic of scientific discovery*, London 1959, tl. pol. z ang.: *Logika odkrycia naukowego*, Warszawa 1977); *Objective knowledge. An evolutionary approach*, Oxford 1973.

²⁴ Charakterystyka ta opiera się głównie na pracach K. R. Poppera, *op. cit.*, 1977 i *op. cit.*, 1973 oraz na pracach J. Giedyminy — *Indukcjonizm i antyindukcjonizm* (w:) *Logiczna teoria nauki*, Warszawa 1966 oraz M. Bunge'a — *The critical approach to science and philosophy*, London 1964. Krytyczna analiza koncepcji K. R. Poppera i hipotetyzmu zawarta jest m.in. w następujących pracach: J. Kotarbińska — *Kontrowersje: dedukcjonizm — indukcjonizm* (w:) *Logiczna teoria nauki*, Warszawa 1966, s. 319—340; T. Dąbrowski — *Metodologia Poppera: ocena krytyczna*, *Zagadnienia naukoznawstwa*, 3 (59), 15,

pochodzi z doświadczenia i doświadczenie jest jej jedynym uzasadnieniem a jej podstawą są zdania spostrzeniowe, one tylko są bowiem pewne i nieodwoływalne. K. R. Popper przyjmuje natomiast, że nie istnieje czysta obserwacja nie zakładająca teorii i hipotez, gdyż »obserwacja jest zawsze obserwacją w świetle teorii«; zdania testowe tak jak wszystkie inne twierdzenia są zawodne i odwoływalne i mają one hipotetyczny charakter i wymagają stałej, surowej krytyki.

Po drugie uważa za fałszywą tezę indukcjonizmu głoszącą, że indukcja stanowi metodę, przy pomocy której uzasadnia się wszelkie twierdzenia nauk empirycznych, między innymi dlatego, że wnioski indukcyjne wyprowadzone w ten sposób są zawsze zdaniem fenomenalistycznymi, to znaczy zdaniem, w których oprócz stałych logicznych występują tylko terminy obserwacyjne, chociaż szereg hipotez i teorii ma charakter niefenomenalistyczny. Koncepcji tej K. R. Popper przeciwstawia pogląd, że główną metodą nauk empirycznych jest metoda stawiania i krytyki hipotez oraz teorii. Hipotezy nie są indukcyjnymi uogólnieniami lecz śmiałymi antycypacjami wyników doświadczenia, które sprawdzić można wyłącznie po ich sformułowaniu. Krytyka taka może być różnego rodzaju, np. krytyka wewnętrznej sprzeczności, krytyka niedostatecznej precyzji testów — przewidywań do jakich prowadzi hipoteza i inne. »Metoda krytycznego sprawdzania teorii i dokonywania pomiędzy nimi wyboru, zgodnego z wynikami testów, przebiega zawsze w sposób następujący. Z nowej koncepcji wysuniętej prowizorycznie, która nie jest jeszcze w żaden sposób uprawniona — z antycypacji, hipotezy, systemu teoretycznego (...) — wyciąga się wnioski drogą logicznej dedukcji«. ²⁵

Po trzecie K. R. Popper odrzuca tezę indukcjonizmu głoszącą, że metoda sprawdzania hipotez i teorii polega na ich weryfikacji lub przynajmniej konfirmacji opartej na jak najliczniejszym i najbardziej różnorodnym materiale obserwacyjnym uprawdopodobniającym je w wysokim stopniu. W miejsce weryfikacjonizmu formuluje postulat rzetelnej falsyfikacji hipotez oraz ich korraboracji. Falsyfikacji hipotez dokonuje się w drodze dedukcji z zdań podstawowych; jeśli się stwierdza prawdziwość jakiegoś zdania podstawowego, które jest sprzeczne z daną hipotezą lub teorią, to hipoteza zostaje sfalsyfikowana, ponieważ z takiego zdania wynika logicznie jej negacja. Korraborację hipotezy opiera się na stopniu surowości testów, przez jakie przeszła nieobalona hipoteza. Chodzi o to, że dla uznania hipotezy lub teorii ważne jest nie tyle to, że nie została *de facto* obalona ile to, że nie została obalona mimo przeprowadzania surowych testów, zmierzających do jej obalenia.

Mimo, że koncepcje K. R. Poppera (antyindukcjonizm i hipotetyzm) mają wyraźnie charakter antypozytywistyczny, antyscjentyści i neopozytywiści interpretują je pozytywnie i traktują jak odmianę pozytywizmu. Pogląd

1979, s. 399—420; H. Mortimer — *Logika odkrycia naukowego*, *Studia Filozoficzne*, 4, 1978, s. 171—176.

²⁵ K. R. Popper, *op. cit.*, tl. pol. 1977, s. 33.

o pozytywistycznym charakterze koncepcji K. R. Poppera przyjmuje się też w wielu pracach poświęconych filozofii i metodologii geografii.²⁶

U podstaw uznawania przez neopozytywistów hipotetyzmu za odmianę pozytywizmu tkwią następujące poglądy oparte na pozytywistycznej teorii poznania:

1. Przekonanie, że mimo deklarowanej opozycji wobec indukcjonizmu (neopozytywizmu) hipotetyzm nie zlikwidował problemu indukcji. Stwierdza to między innymi H. Mortimer: »... indukcjonści nie kwestionują bynajmniej lansowanej przez Poppera hipotetyczno-dedukcyjnej metody, tylko uważają, że istotnym elementem tej metody jest właśnie indukcja.«²⁷ Argumentem za niezbędnością indukcji jest pogląd, że »w koncepcji Poppera sama dedukcja daje tylko obalenie pewnych wysuniętych hipotez; ale wszakże nie wchodzi do nauki wszelkie hipotezy, które zostały wysunięte i nie zostały obalone.«²⁸ Jak to jednak zauważa J. Kmita, K. R. Popper nie stawiał sobie tego rodzaju zadania »skonstruowania kryterium doboru twierdzeń naukowych jako najlepiej uzasadnionych hipotez. (...) Korraboracja nie jest potwierdzeniem (konfirmacją), zaś kryterium falsyfikowalności służy tylko do określenia rodzaju zdań, jakie w ogóle wchodzi w rachubę — nie przy uzasadnieniu, lecz przy eliminacji dotychczas akceptowanych hipotez na rzecz hipotez nowych. Idzie tu bowiem nie o uprawomocnienie poszczególnych twierdzeń (czy ich systemów), lecz o uprawomocnienie aktu zastępowania zastanej hipotezy przez hipotezę nową, o odpowiedź na pytanie, na czym polega rozwój wiedzy.«²⁹

2. Przekonanie, że hipotetyzm K. R. Poppera ma charakter pozytywistyczny, gdyż jego program zakładający konfrontację teorii i doświadczenia odróżnia działalność naukową i metafizyczną.³⁰

Należy w związku z tym jednak zauważyć, że rozróżnianie działalności naukowej i metafizycznej (ale również artystycznej, ideologicznej lub politycznej) jest składnikiem nie tyle pozytywistycznej teorii poznania naukowego co koncepcji scjentyistycznej. Współczesny pozytywizm reprezentowany przez empiryzm logiczny ze swym programem empiryczno-indukcyjnym i fizykalistycznym stanowi tylko jedną z wersji scjentyzmu. Również anty-scjentyści identyfikują scjentyzm z pozytywizmem, gdyż pozwala im to obciążyć „konto” scjentyzmu słabymi stronami pozytywizmu.

Przejście od empiryzmu do hipotetyzmu stanowi przełom w rozwoju scjentyzmu o charakterze antypozytywistycznym. Przełom ten jest próbą

²⁶ Por. między innymi: D. Gregory — *Ideology, science and human geography*, London 1978; R. J. Johnston — *Geography and geographers. Anglo-American human geography since 1945*, London 1979; R. J. Johnston — *Philosophy and human geography. An introduction to contemporary approaches*, London 1983.

²⁷ H. Mortimer — *Logika indukcji*, Warszawa 1982, s. 125.

²⁸ H. Mortimer — *Logika odkrycia naukowego Karla Poppera*, Studia Filozoficzne 1978, 4, s. 174.

²⁹ J. Kmita — *Popper i pozytywizm*, Studia Filozoficzne, 11, 1978, s. 89.

³⁰ J. Kmita, *op. cit.*, 1978, s. 90.

przejścia geografii ze stadium przedteoretycznego do stadium teoretycznego. Hipotetyzm stanowi więc program budowy geografii teoretycznej.³¹

Koncepcję metodologiczną geografii bliską założeniom modelu hipotetyczno-dedukcyjnego przedstawił D. Harvey w swej znanej pracy *Explanation in geography* (1969 r.).³² D. Harvey przyjmuje następujące założenia:

1. koncepcja wyjaśniania rozpatrywana na gruncie logicznym stanowi zasadniczy problem metodologiczny związany z organizacją wiedzy naukowej i metodą naukową. Jak stwierdza D. Harvey, podstawowym celem jego pracy jest »opracowanie kryteriów dotyczących wyjaśniania w geografii i analiza różnych sposobów zapewnienia głębokiego i spójnego wyjaśniania.«³³ »Wyjaśnianie jest (...) głównie procedurą logiczną, podlegającą głębokiej analizie logicznej.«³⁴

2. Wyjaśnianie jako formalna procedura realizuje się poprzez tzw. standardowy model nauki czyli model hipotetyczno-dedukcyjny Poppera — Hempela. D. Harvey koncentruje uwagę na strukturze logicznej wyjaśniania na gruncie modelu hipotetyczno-dedukcyjnego. Według D. Harvey'a »wyjaśnianie o istotnej wartości powinno stanowić konieczny wniosek wnioskowania dedukcyjnego. (...) Wymaga to zastosowania praw naukowych lub ich ekwiwalentów.«³⁵

3. Charakter wiedzy geograficznej i praktyka badawcza wprowadzają ograniczenia w zastosowaniu modelu standardowego i dopuszczają stosowanie metod wnioskowania indukcyjnego. »Uczni starają się zorganizować wiedzę naukową w postaci systemu hipotetyczno-dedukcyjnego i (...) zastosować ją na drodze wyjaśniania dedukcyjnego. Występuje jednak szereg sytuacji, gdy forma dedukcyjna dowodzenia nie może być zastosowana. Zachodzi to z powodu braku informacji, niekompletnego zrozumienia lub z powodu potrzeby wykorzystania twierdzeń probabilistycznych. Najważniejszym przypadkiem wśród nich jest konfirmacja i weryfikacja teorii naukowych. We wszystkich tych przypadkach istotne znaczenie mają wnioskowania indukcyjne.«³⁶

4. Podstawowymi elementami struktury wiedzy naukowej o charakterze eksplanacyjnym są hipotezy, modele, prawa naukowe i teorie. Według D. Harvey'a »w zasadzie nie ma żadnej podstawy co do tego, dlaczego by prawa naukowe nie miały służyć do wyjaśniania zjawisk geograficznych lub nie miałyby być konstruowane teorie o znacznej mocy wyjaśniającej. (...) Zasadnicza trudność tkwi jednak w spełnieniu tego wniosku. Biorąc pod uwagę brak zrozumienia i krańcową złożoność przedmiotu, którym

³¹ Por. J. Kmita (red) — *Zagadnienie przełomu antypozytywistycznego w humanistyce*, Warszawa-Poznań 1978, por. również: A. Palubińska — *Orientacje epistemologiczne a rozwój nauki*, Warszawa-Poznań 1977.

³² D. Harvey — *Explanation in geography*, London 1969.

³³ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 6.

³⁴ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 5.

³⁵ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 75.

³⁶ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 42.

się zajmujemy, uplynie zapewne dużo czasu zanim będziemy posiadać względnie kompletne teorie o dużej mocy wyjaśniającej. Wyjaśnienia, które opierają się na częściowych i niekompletnych oraz nieadekwatnie uszczegółowionych teoriach powinny być względnie słabe i niewydajne.³⁷

5. Właściwa strategia postępowania badawczego w geografii w warunkach niskiego poziomu teorii polega na wykorzystaniu modeli teoretycznych („*a priori*”). Według D. Harvey’a »ze względu na obecną sytuację w geografii nie ma wątpliwości, że klucza do tej strategii dostarcza pojęcie modeli *a priori*. Modele te mają dwie zalety. Po pierwsze umożliwiają ryzyko przewidywań mimo braku kompletnej teorii. Po drugie modele *a priori* mogą wskazać na właściwe teorie lub na rozszerzenie albo modyfikację istniejących chociaż niekompletnych teorii. (...) Geografia przypuszczalnie znajduje się w stadium rozwoju, kiedy niemal wszystkie twierdzenia wyjaśniające wykorzystują modele *a priori*«. ³⁸

Interpretacja tej koncepcji nie jest jednak często hipotetyczna w sensie K. R. Poppera, gdyż — jak się wydaje — D. Harvey nie dostrzega znaczenia sporu między indukcjonizmem związanym z metodą weryfikacji — konfirmacji a antyindukcjonizmem, który kładzie nacisk na metodę falsyfikacji — korraboracji i usiłuje połączyć te metody w ramach jednego modelu badawczego. Model ten traktuje jednolicie i zakłada, że opiera się na zasadach logicznej teorii nauki, powołując się w tej sprawie na wielu przedstawicieli logicznego empiryzmu, a zwłaszcza Carnapa.

Konsekwentnie formułuje natomiast koncepcję modelu hipotetyczno-dedukcyjnego, opierając się na założeniach hipotetyzmu, A. G. Wilson. Według A. G. Wilsona »istotą metody naukowej jest budowa teorii i ciągłe testowanie ich przez porównywanie z obserwacjami. Istotą takiego testowania jest próba obalenia teorii — zebranie obserwacji, które zaprzeczają przewidywaniom wynikającym z teorii«. ³⁹ Ten sposób budowy teorii ma charakter dedukcyjny.

Na zasadniczą rolę metody dedukcyjnej w badaniach geograficznych kładzie nacisk R. P. Moss, uzasadniając to następująco. »Jeżeli geografia pretenduje do pozycji nauki empirycznej, to muszą nastąpić posunięcia zmierzające do zastosowania bardziej otwarcie metodologii dedukcyjnej. Wymaga to co najmniej czterech posunięć. Po pierwsze musi nastąpić wzrost ścisłości pomysłów. (...) Po drugie, powinna nastąpić bardziej gruntowna strukturalizacja koncepcji, zarówno ze względu na ich wewnętrzne relacje, jak i relacje z innymi koncepcjami. Będzie to pociągać za sobą oprócz wykorzystania logiki także intensywniejsze zastosowanie rachunku symbolicznego. Tylko w ten sposób można rozwinąć ściśle teorie typu formalnego. Po trzecie powinno się w wyższym stopniu próbować świadomie rozwijać dedukcyjne strategie rozwiązywania problemów i budowy teorii. (...) W podejściu dedukcyjnym potrzebne jest wzrastające wykorzystanie

³⁷ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 173.

³⁸ D. Harvey, *op. cit.*, 1969, s. 175.

³⁹ A. G. Wilson, *op. cit.*, tl. pol. 1979, s. 88.

rachunku formalnego i świadomego ustalenia sekwencji dedukcyjnych i sytuacji eksperymentalnych. Po czwarte, powinno się prowadzić ściślejsze poszukiwania kryteriów falsyfikacji zamiast zbierania jedynie popierających danych. Nie ma takiej ilości danych, która może ostatecznie potwierdzić koncepcję, natomiast niewiele przeciwnych danych pozwala nieodwołalnie odrzucić koncepcję; konfirmacja postępuje dalej, gdy przeciwne dane nie falsyfikują a koncepcja wytrzymuje coraz bardziej krytyczne testy w eksperymentalnych warunkach. Tymi sposobami geografia będzie się rozwijać jako ścisła nauka empiryczna i formułować własną teorię wyczerpująco sprawdzaną przy pomocy właściwych zbiorów danych w warunkach eksperymentalnych.⁴⁰

Model hipotetyczno-dedukcyjny skonkretyzował się na gruncie geografii w dwóch komplementarnych wariantach: 1. teoretyczno-analitycznym, 2. matematyczno-modelowym.

Podejście teoretyczno-analityczne skoncentrowało się na opracowaniu koncepcji pojęciowych stanowiących preteorie geografii. Mają one różne stopnie ogólności: od teorii systemów do koncepcji czaso-przestrzeni życiowej T. Hägerstranda.⁴¹

Podejście matematyczno-modelowe polega na budowie i rozwijaniu teorii w postaci tzw. modeli matematycznych tj. przy użyciu założeń i środków matematycznych (formalnych). Ujęcie to odpowiada w terminologii A. G. Wilsona rewolucji „modelowej”.⁴² A. G. Wilson wywodzi rewolucję „modelową” w geografii z prac P. Haggetta i R. J. Chorley’a, T. Hägerstranda, studiów modelowych prowadzonych w ramach geografii miast oraz ogólnej teorii systemów.⁴³ Horyzont ten jest zapewne bardziej rozległy i nie ogranicza się do geografii anglosaskiej i szwedzkiej.

Nie sposób przedstawić w krótkim zarysie problematyki modelowania matematycznego oraz wykorzystywanych środków matematycznych i rygoryzmu matematycznego. Przedstawiona przez R. J. Chorley’a i P. Haggetta w ich klasycznej już pracy charakterystyka modeli wykazuje, że tylko niektóre koncepcje modeli i modelowania związane są z założeniami hipotetyczno-dedukcyjnymi.⁴⁴ Na gruncie koncepcji hipotetyczno-dedukcyjnej istotne znaczenie ma tylko takie pojmowanie modeli matematycznych, które polega na interpretacji semantycznej i merytorycznej formuł formalnych (matematycz-

⁴⁰ R. P. Moss — *op. cit.* 1979, s. 225.

⁴¹ Por.: W. J. Coffey — *Geography. Towards a general spatial systems approach*, London 1981; T. Hägerstrand — *The domain of human geography* (w:) R. J. Chorley (ed.) — *Directions in geography*, London 1973, s. 67—87.

⁴² A. G. Wilson, *op. cit.*, tl. pol., 1979, s. 97.

⁴³ A. G. Wilson, *op. cit.*, tl. pol., 1979, s. 97. Chodzi tu o prace: P. Haggett — *Locational analysis in human geography*, London 1965; R. J. Chorley i P. Haggett — *Models in geography*, London 1967; T. Hägerstrand — *Innovation diffusion as a spatial process*, Chicago 1967; prace z geografii miast np. I. S. Lowry — *Model of metropolis*, Santa Monica, 1964 i inne.

⁴⁴ R. J. Chorley i P. Haggett, *op. cit.*, 1967, s. 25; por. również: R. Minshull — *An introduction to models in geography*, London 1975.

nych) w celu stawiania i sprawdzenia hipotez.⁴⁵ Podstawą modelowania matematycznego jest więc formalizacja określonej dziedziny badań lub jej fragmentu tj. wskazanie pewnych formuł formalnych (matematycznych lub logicznych), z których drogą odpowiedniej interpretacji merytorycznej można otrzymać hipotezę (teorię) tej dziedziny.⁴⁶

Ze względu na charakter formalizacji modelowanie matematyczne może przybierać dwojaką postać: 1. modelowanie *ex ante* zachodzące wtedy, gdy formuły formalne jako modele matematyczne lub logiczne wyprzedzają ustalenie odpowiednich twierdzeń syntetycznych; 2. modelowanie *ex post*, kiedy twierdzenia syntetyczne składające się na teorię są już ustalone i odzwierciedla się dopiero kryjące się za nimi formuły formalne.

Oba sposoby modelowania realizują w geografii założenia hipotetyczno-dedukcyjne i prowadzą do budowy teorii i jej rozwijania. Pierwszy sposób (modelowanie *ex ante*) polega na wykorzystaniu określonych środków matematycznych (np. równań) jako założeń, których interpretacja merytoryczna wiąże się z jej uzasadnieniem na podstawie konsekwencji empirycznych, wykorzystującym również różnorodne metody aproksymacji statystycznej. Niektórzy metodolodzy przyjmują, że użycie środków matematycznych związanych z formalizacją prowadzi do symplicyfikacji problemu, a więc odniesienia go do warunków upraszczających, wyidealizowanych, a więc polega na idealizacji.⁴⁷

Drugi sposób (modelowanie *ex post*) polega przede wszystkim na wykorzystaniu środków formalnych do przebudowy teorii w postaci bardziej ogólnej lub sformalizowanej poprzez ustalenie budowy dedukcyjnej teorii lub jej konsekwencji.

Modelowanie matematyczne w geografii obejmuje głównie postępowanie rekonstrukcyjne (modele opisowe) zmierzające do ustalenia prawidłowości; zawiera jednak również postępowanie optymalizacyjno-normatywne. Stałe rozszerzający się zakres środków matematycznych i poziomu rygorystyki matematycznego wymaga jednak opanowania tych środków i prowadzi często do technikocentryzmu matematycznego tj. wyboru problemów merytorycznych ze względu na możliwość ich rozwiązania przy pomocy określonych metod matematycznych.⁴⁸

Należy podkreślić, że różnice między ujęciem indukcyjno-statystycznym a matematyczno-modelowym tkwią w koncepcji pojmowania modelu matematycznego i jego zastosowaniu.

⁴⁵ Por. Z. Chojnicki — Zastosowanie modeli grawitacji i potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych, Warszawa 1966.

⁴⁶ L. Nowak — Zasady marksistowskiej filozofii nauki, Warszawa 1974, s. 108.

⁴⁷ Por.: L. Nowak — Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki, Warszawa 1977.

⁴⁸ Por.: P. Gould — Mathematics in geography: conceptual revolution or new tool, International Social Science Journal, 1975, 2, s. 303—328; tl. pol.: Matematyka w geografii: rewolucja pojęciowa czy nowe narzędzie, PZLG, 4, 1979, s. 109—144.

Koncepcja scjentyzmu krytycznego

Koncepcja scjentyzmu krytycznego obejmuje różne poglądy metodologiczne, które nie ukształtowały się jeszcze w spójny system koncepcyjny stanowiący model filozoficzno-krytyczny geografii.

Poglądy te łączy z jednej strony krytyczna postawa wobec dotychczasowych postaci scjentyzmu w geografii wyrażająca się w przekonaniu, że modele scjentyistyczne nie realizują w pełni koncepcji poznania pojęciowego jako podstawowej wartości, głównie na skutek niewłaściwej interpretacji nauki, na której gruncie rodzą się różne sprzeczności niezadowolająco rozwiązywane (np. między poznaniem a praktyką pozapoznawczą, faktami a teoriami, opisem a wartościowaniem, strukturą wiedzy a jej rozwojem i inne). Z drugiej strony łączy je aproba wartości poznania pojęciowego i jednolitego pojmowania nauki na gruncie zasad szeroko pojętej filozofii nauk.

U podstaw koncepcji scjentyzmu krytycznego tkwi niewątpliwie silny sprzeciw antypozytywistyczny, ale również krytyczny stosunek do hipotetyzmu, który znajduje oparcie zarówno w poglądach relatywistycznych T. S. Kuhna i S. Toulmina, jak i w koncepcji programów badawczych I. Lakatos.⁴⁹ Szczególnie znamienne są tu poglądy P. K. Feyerabenda zwane anarchizmem metodologicznym. P. K. Feyerabend krytykuje poglądy metodologiczne, które pod pozorem propagowania postępu nauki hamują go. Krytyka ta obejmuje: 1. dwujęzyczny model nauki składający się z języka obserwacyjnego i teoretycznego; 2. tezę o teoretycznej mentalności języka obserwacyjnego; 3. tezę o pewności zdań obserwacyjnych; 4. zasadę niezmienności znaczeniowej twierdzeń dobrze potwierdzonych teorii; 5. instrumentalistyczną interpretację teorii; 6. koncepcję redukcji interteoretycznej a więc wynikania teorii dawniejszych z teorii nowych; 7. koncepcję wyjaśniania faktów opartą na prawach naukowych i warunkach początkowych; 8. warunek zgodności nowych teorii z dawnymi w zakresie zdań obserwacyjnych oraz 9. monizm teorii i kumulatywizm.⁵⁰

Na gruncie geografii krytyczny stosunek do orientacji scjentyistycznej prezentuje, chociaż mieści się w niej, G. Olsson.⁵¹ Głównym przedmiotem jego analiz są relacje zachodzące między strukturą myślenia, działania i języka oraz krytyka dotychczasowych prób rozwiązania dylematów jakie w związku z tym powstają. G. Olsson nie rozwiązuje ich, ale wydatnia ich wagę oraz wykazuje słabości i wieloznaczność dotychczasowych ujęć i potrzebę dalszego krytycznego podejścia.

Krytyka scjentyzmu w geografii dotycząca różnych jego modeli prowadzona zarówno z pozycji scjentyzmu jak i antyscjentyzmu dostarcza spo-

⁴⁹ Patrz T. S. Kuhn, *op. cit.*, 1968; S. Toulmin — *Human understanding*, Oxford 1972; I. Lakatos — *Falsification and the methodology of scientific research programs* (w:) *Criticism and growth of knowledge*, Cambridge 1979.

⁵⁰ P. K. Feyerabend — *Jak być dobrym empirystą* (tl. pol.), Warszawa 1979.

⁵¹ G. Olsson — *Birds in egg* (*Eggs in bird*), London 1980.

rego ładunku argumentów świadczących o niezadowalającej efektywności dotychczasowych modeli metodologicznych geografii opartych na orientacji scjentyistycznej. Krytyka ta. otwiera równocześnie nowe perspektywy metodologiczne przed geografią dostarczając podstaw do rozwiązań bliższych praktyce badawczej geografii i stwarzających przed nią dalsze możliwości poznawcze. Do przesłanek takich można zaliczyć: 1. konsekwentne oparcie zasad postępowania badawczego i typu wyników na założeniach preteoretycznych geografii określających kompleksowy (systemowy) charakter dziedziny geografii; 2. harmonijną realizację funkcji poznawczych i praktycznych w postaci nauki społecznie zaangażowanej, pozwalającej wykorzystać osiągnięcia poznawcze dla rozwiązywania problemów społecznie użytecznych; 3. przestrzeganie intersubiektywnej kontroli empirycznej i obiektywności wyników; 4. utrzymanie intersubiektywnej komunikowalności wiedzy; 5. uwzględnienie składnika aksjologicznego w wyborze problemów i strukturze wyników. Przesłanki te nie tworzą jeszcze nowej koncepcji metodologicznej geografii, ale mogą stanowić istotne elementy jej programu.

Orientacja antyscjentyistyczna

Orientacja antyscjentyistyczna geografii kwestionuje różne składniki scjentyizmu przeciwstawiając im poglądy sprzeczne z tezami scjentyizmu. Orientacja antyscjentyistyczna geografii przeciwstawia się: 1. koncepcji poznania pojęciowego przyjętej przez scjentyizm oraz 2. koncepcji unizmu. Ponieważ jednak ujawniła się ona w geografii w sferze problematyki człowieka i społeczno-ekonomicznej, stąd też głównym jej elementem jest antynaturalizm, który odrzuca jednolitą koncepcję badania naukowego i przyjmuje odrębność i swoistość poznania w dziedzinie problematyki człowieka i społeczeństwa.

Na gruncie orientacji antyscjentyistycznej geografii powstały dwie ważne koncepcje programowe: 1. humanistyczna, 2. radykalna, z których każda odmiennie interpretuje odrębność i swoistość poznania.

Koncepcja humanistyczna

Koncepcja humanistyczna geografii stawia w centrum swoich zainteresowań problematykę człowieka, którą rozpatruje w ujęciu antyscjentyistycznym: 1. nadaje poznaniu charakter „odprzedmiotowiający” i subiektywny; 2. uznaje w pewnej wersji intuicyjny typ poznania.

Do sformułowań tych należy dodać następujące uwagi:

Ad 1. Według fenomenologii egzystencjalnej M. Heideggera prezentującej orientację antyscjentyistyczną poznanie „odprzedmiotowiające” tj. poznanie, które nie wprowadza bariery między świadomością (pojęciem) a przedmiotem, syntetyzuje niejako świadomość z uświadamianym przedmiotem i ma głębszy charakter, pozwala ująć istotę człowieka w świecie. Jest ono lepsze niż poznanie „uprzedmiotowiające”, które zakłada opozycję świa-

domości i przedmiotu i jest właściwe dla poznania pojęciowego przyjętego w przyrodoznawstwie i myśleniu „zdroworozsądkowym”.⁵²

Ad 2. Intuicyjny charakter ma koncepcja „rozumienia” W. Dilthey’a w humanistyce jako przeciwstawienie „wyjaśniania” przyjętego na gruncie scjentyizmu pozytywistycznego i hipotetyistycznego.

Koncepcja humanistyczna geografii znajduje oparcie w dwóch nurtach myślowych: 1. w nurcie ogólnohumanistycznym; 2. w określonych kierunkach filozoficznych.

Nurt ogólnohumanistyczny nie odwołuje się do jakiegoś określonego kierunku filozoficznego i występuje niejako poza filozofią czerpiąc swoje idee z historii myśli humanistycznej. Jak stwierdza Yi-Fu Tuan »tradycja historyczna pozwala określić humanizm jako szeroki pogląd o tym czym jest osoba ludzka i co może czynić«. ⁵³ Myśl humanistyczna obejmuje różne pojęcia wartościujące i przekazy światopoglądowe związane z miejscem i rolą człowieka w świecie.

Koncepcja humanistyczna geografii odwołująca się do określonego stanowiska filozoficznego znajduje swoje uzasadnienie na gruncie fenomenologii, egzystencjalizmu i idealizmu. W próbach uzasadnienia jakie występują w ramach literatury geograficznej stanowiska te łączy się, tworząc argumentację czerpiącą założenia z wszystkich trzech kierunków filozoficznych.

Spśród tych kierunków filozoficznych uwagę geografów zwraca fenomenologia traktowana jako podstawa filozoficzno-epistemologiczna budowy humanistycznego programu geografii. ⁵⁴ ●pracowanie takiego programu utrudnia jednak fakt, że fenomenologia nie stanowi spójnego kierunku filozoficznego, dla którego można przyjąć jednolity zbiór założeń, gdyż zarówno w sprawach podstawowych jak i szczegółowych wśród fenomenologów zachodzą rozbieżności.

Twórcą fenomenologii był E. Husserl, według którego fenomenologia stanowi podstawową naukę filozoficzną, dostarczającą podstaw dla wszelkiej wiedzy, ale która nie jest antyscjentyistyczna. ⁵⁵ Ma ona charakter opisowy i zdecydowanie ateoretyczny, gdyż zajmuje się poglądem i opisem tego co i jak dane. Przybiera postać ejdetyczną, gdy dotyczy tego co dane

⁵² J. Kmita, *op. cit.*, 1982, s. 161.

⁵³ Yi-Fu Tuan — *Humanistic geography*. Annals of the Association of American Geographers, 66, 2, 1976, s. 266; por. również: Yi-Fu Tuan — *Space and place. The perspective of experience*. London 1977.

⁵⁴ Patrz E. Relph — *An inquiry into the relation between phenomenology and geography*. Canadian Geographer, 14, 3, 1970, s. 193—201; Yi-Fu Tuan — *Geography, phenomenology and the study of human nature*. Canadian Geographer, 15, 3, 1971, s. 181—192; D. C. Mercer, J. M. Powell — *Phenomenology and related non-positivistic viewpoints in the social sciences*. Monash University Publications in Geography, 1972; D. J. Walmsley — *Positivism and phenomenology in human geography*. Canadian Geographer, 18, 2, 1974, s. 95—107; J. N. Entwistle — *Contemporary humanism in geography*. Annals of the Association of American Geographers, 66, 4, 1976, s. 615—632.

⁵⁵ E. Husserl — *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*, ks. 1. Warszawa 1967; ks. 2. Warszawa 1972; zob. również R. Ingarden — *Z badań nad filozofią współczesną*. Warszawa 1963.

w jego istocie lub idei albo postać transcendentálną, gdy ujmuje dane transcendentne przedmioty jako korelaty intuicji naszej świadomości.

Według fenomenologów wszelkie badania należy zacząć od uzyskania bezpośredniego kontaktu poznawczego z tym co jest dane, tj. w czym przedmiot dany jest naocznie. Poszczególnym typom przedmiotów odpowiadają właściwe im rodzaje bezpośredniego poznania. Opis tego co dane nie powinien być obciążony założeniami pojęciowymi, a więc pozateoretyczny. Podejście ejdetyczne prowadzi do poznania zawartości idei czegoś, tego co istotne. Uzyskana w ten sposób wiedza nie odnosi się do jednostkowych, faktycznych bytów, lecz do sfery idealnej, czystych konieczności i możliwości.

Fenomenologia już w ujęciu E. Husserla uległa daleko idącym przemianom, a następnie wśród kontynuatorów stała się przedmiotem sporów. Dotyczyło to zwłaszcza spraw wprowadzenia przez E. Husserla tzw. redukcji transcendentálnej, gdyż znaczna część fenomenologów odrzuciła to podejście. Wystąpiły w niej trzy nurty: 1. idealistycznej fenomenologii transcendentálnej reprezentowanej przez poglądy E. Husserla z ostatniego etapu; 2. obiektywistycznej fenomenologii ejdetycznej reprezentowanej między innymi przez M. Schelera i R. Ingardena; 3. fenomenologii egzystencjalnej M. Heideggera, M. Merlau-Ponty i J. P. Sartre'a. Jak stwierdza jednak W. Tatarkiewicz »Mimo różnic dzielących poszczególnych fenomenologów i mimo przemian, jakie stale dokonywały się w ich poglądach, fenomenologia miała pewne cechy stałe. Zawsze była w opozycji do naturalizmu i empiryzmu, miała za fałszywy a przynajmniej niezupełny i powierzchowny, naturalistyczny obraz świata i empirystyczny obraz poznania. Zatem odróżniała różne postacie bytu i poznania. Twierdziła, że idealne przedmioty i wartości nie są mniej obiektywne niż realne. I, że prawdy aprioryczne znamy nie mniej niż empiryczne.«⁵⁶

Geografowie skupili głównie uwagę na fenomenologii egzystencjalnej, która ma zdecydowanie charakter antyscyentystyczny, znajdując w niej podstawę dla koncepcji humanistycznej geografii. Fenomenologia egzystencjalna stanowi nurt łączący podejście fenomenologiczne z koncepcjami egzystencjalistycznymi i traktowana jest też jako egzystencjalizm fenomenologiczny.⁵⁷

Egzystencjalizm zainicjowany przez S. Kierkegaarda stanowi kierunek filozoficzny, który koncentruje się na problematyce bytu ludzkiego jako egzystencji ludzkiej. Właściwości egzystencji (istnienia) ludzkiej w świetle egzystencjalizmu są następujące: (1) »jest bytem, którego nie można wywieść

z żadnej ogólnej koncepcji, idei, istoty, konieczności. Jest więc faktem pierwotnym«; (2) »jest bytem istot świadomych, więc nie tylko istniejących, ale mających pewien stosunek do swego istnienia«; (3) »jest bytem istot dbających o własny byt i poniekąd o nim stanowiących«; (4) »byt (człowieka) nie jest izolowany, lecz jest zespolony ze światem, przede wszystkim z innymi ludźmi; jeżeli istnieje, to w świecie (Mitdasein u Heideggera)«; (5) »człowiek nie tylko istnieje w świecie, ale go także poznaje: świadomość bytu nie tylko własnego, ale i cudzego jest właśnie cechą istnienia ludzkiego. (...) Świat otaczający człowieka składa się z innych egzystencji ludzkich, ale także z „rzeczy“, których byt jest inny, nieświadomy siebie. Nie jest to już byt „dla siebie“ lecz „w sobie“ (en soi), jak to nazywa Sartre.«⁵⁸ Założenia te stanowią podstawę rozważań o ludzkim losie, doli i przeznaczeniu, w sytuacjach tragicznych, kryzysowych ujawniających tragizm człowieka.

Oprócz istotnych różnic zwłaszcza na gruncie koncepcji Husserla między fenomenologią a egzystencjalizmem zachodzą silne związki. Jak stwierdza J. Legowicz »fenomenologia dostarczyła (...) metody, którą z kolei wszechstronnie zastosował egzystencjalizm w swej próbie ametafizycznego uzasadnienia realności bytu ludzkiego, a pośrednio i rzeczywistości świata. W rezultacie filozofia fenomenologiczna sprowadziła rzeczywistość do intencjonalnych stanów świadomości, egzystencjalizm zaś uzależnił ją od świadomości.«⁵⁹ Znalazło to swój szczególny wyraz w nurcie fenomenologii egzystencjalnej lub egzystencjalizmu fenomenologicznego, który stanowi zastosowanie fenomenologicznej metody opisu tego co bezpośrednio dane dla ujawnienia tego co ukryte dla zrozumienia ludzkiej egzystencji, ujęcia „bytu człowieka w świecie“. Następuje w niej przesunięcie punktu ciężkości z zagadnień metafizycznych na zagadnienia antropologii filozoficznej.

Pewien wpływ na koncepcję humanistyczną geografii wywarła też filozofia idealistyczna, na którą powołują się niektórzy geografowie.⁶⁰ Chodzi tu o to rozumienie idealizmu, które przyjmują historycy idealiści jak R. G. Collingwood, a które zakłada, że racjonalną działalność człowieka można objaśnić poprzez zrozumienie myśli jaka się za nią kryje.⁶¹

L. Guelke, przedstawiciel tej koncepcji w geografii stwierdza, że »według poglądu idealistycznego geografia człowieka uzyskuje swoją autonomię w zakresie badań geograficznych na podstawie faktu, że zajmuje się głównie

⁵⁶ W. Tatarkiewicz — *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 1950, s. 310.

⁵⁷ R. Ingarden, kontynuator Husserla reprezentujący obiektywistyczny nurt fenomenologii ejdetycznej stwierdził w wykładzie wygłoszonym na Uniwersytecie w Oslo w 1967 r. (*Wstęp do fenomenologii Husserla*, Warszawa 1974, s. 30): »gdy bowiem mówi się w Ameryce o fenomenologii ma się na myśli Heideggera, a zatem egzystencjalizm. Husserl zaś jest prawie nieznan. (...) Osobiście sądzę, że Husserl w sposób radykalny przetrwał wszystkich swoich następców, i że powaga i precyzja naukowa analiz fenomenologicznych zarówno jego własnych jak i pierwszej generacji fenomenologów, stoi (...) wyżej od całej twórczości Heideggera i jego następców«.

⁵⁸ W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, 1950, s. 481.

⁵⁹ J. Legowicz — *Zarys historii filozofii*, Warszawa 1983, s. 431.

⁶⁰ Należą do nich między innymi: C. Harris — *Theory and synthesis in historical geography*, Canadian Geographer, 15, s. 147–172; L. Guelke — *An idealist alternative in human geography*, Annals of the Association of American Geographers, 64, 2, 1974, s. 193–202; L. Guelke — *Philosophy of idealism*, Annals of the Association of American Geographers, 66, s. 168–169.

⁶¹ R. G. Collingwood — *The idea of history*, New York 1956; por. L. Guelke — *Historical geography and Collingwood's theory of historical knowledge* (w:) A. R. H. Baker i M. Billinge (eds) — *Period and place*, Cambridge 1982, s. 189–196.

działaniami racjonalnymi i wytworami umysłu ludzkiego». ⁶² »Geografia człowieka po prostu zmierza do zrekonstruowania myśli będących podstawą działania. Nie potrzebuje ona specjalnej teorii, gdyż zajmuje się teorią wyrażoną w działaniu badanej jednostki«. ⁶³ Poglądy te wzmocniła tendencja subiektywistyczna geografii człowieka.

Zarówno założenia ogólnohumanistyczne jak i filozoficzne, w tym głównie fenomenologii egzystencjalnej, są podstawą koncepcji humanistycznej geografii.

W geografii humanistycznej występują różne nurty i interpretacje, jednak — jak podkreśla to J. N. Entrikin — wszyscy geografowie humanistyczni: (1) »uznają pierwszeństwo znaczenia wartości jaką człowiek przywiązuje do świata przed abstrakcjami i obiektywnymi treściami ustalonymi w geografii scjentystycznej«; (2) »utrzymują, że badanie zachowania człowieka nie może być modelowane na wzór nauk fizycznych«; (3) »odrzucają postulaty pozytywistów w sprawie izomorfizmu nauk społecznych i fizycznych ponieważ nie zgadzają się na dwie dychotomie: rozróżnienie przedmiotu — podmiotu oraz rozróżnienie faktu — wartości. Rozróżnienia te wiążą się przez to, że przyjmując podział świata na obiektywny świat rzeczy i subiektywny świat myśli można następnie oddzielać aktualną wiedzę o obiektywnym świecie od subiektywnych elementów takich jak uczucia, wartości i znaczenia«. ⁶⁴

Tak pojmowana geografia humanistyczna znajduje się w opozycji wobec geografii scjentystycznej (naukowej) atakując ją za dogmatyzm, abstrakcję i zawężanie podejścia. Różni się ona od geografii scjentystycznej: 1. akceptacją wiedzy opartej na intuicji i 2. opisem bezpośredniego doświadczenia. ⁶⁵

Przedstawione poglądy wykazują jak duże znaczenie przywiązują zwolennicy koncepcji humanistycznej do opozycji wobec »uprzedmiotowienia» poznania pojęciowego i nadawania poznaniu charakteru »odprzedmiotowiającego» oraz subiektywnego i intuicyjnego.

Koncepcja humanistyczna geografii znajduje swój wyraz w geografii humanistycznej, która według Yi-Fu Tuana (1) »... zajmuje się zjawiskami geograficznymi stawiając sobie za cel ostateczny uzyskanie lepszego zrozumienia człowieka i jego warunków; (2) ... łączy się z humanistyką i naukami społecznymi w tym stopniu w jakim mają one szanse uzyskania właściwego obrazu świata człowieka; (3) ... uzyskuje zrozumienie świata człowieka studiując związki ludzi z przyrodą, ich zachowania geograficzne jak i odczucia i wrażenia ze względu na przestrzeń i miejsce; (4) ... próbuje swoiście zrozumieć jak geograficzna działalność i zjawiska ujawniają charakter świadomości człowieka«. ⁶⁶ Użyteczność tak pojmowanej geografii humanistycznej jest związana z kompetencją i funkcją geografa humanisty: »kompetencja

⁶² L. Guelke, *op. cit.*, 1974, s. 193.

⁶³ L. Guelke, *op. cit.*, 1974, s. 198.

⁶⁴ J. N. Entrikin, *op. cit.*, 1976, s. 625.

⁶⁵ J. N. Entrikin, *op. cit.*, 1976, s. 629.

⁶⁶ Yi-Fu Tuan, *op. cit.*, 1976, s. 266—267.

humanisty polega na interpretacji doświadczenia człowieka w jego dwuznaczności, ambiwalencji i złożoności. Jego główną funkcją jako geografa jest wyjaśnienie znaczenia pojęć, symboli i aspiracji odnoszących się do przestrzeni i miejsca«. ⁶⁷

Przyjmując odrębność wiedzy humanistycznej i naukowej (*science*) Yi-Fu Tuan uznaje jednak, że między wiedzą humanistyczną a naukową zachodzą wzajemne związki. Z jednej strony »geografia humanistyczna opiera się krytycznie na wiedzy naukowej. Reguły i prawa formułowane na gruncie nauki dostrzegane są jako los w dramacie ludzkim. (...) Geograf humanista musi być w pełni świadomy ograniczeń wolności człowieka«. ⁶⁸ Z drugiej strony »wkład geografii człowieka do nauki polega na ujawnieniu materiału, którego naukowiec związany swym układem pojęciowym może nie być świadomy. Materiał taki obejmuje istotę i zakres doświadczenia człowieka i myśli, jakoś i natężenie uczuć, ambiwalencję i dwuznaczność wartości i postaw, naturę i siłę symboli oraz charakter zdarzeń ludzkich, zamiarów i dążeń«. ⁶⁹

Geografia humanistyczna nie pokrywa się z geografą człowieka, gdyż obejmuje również interpretację zjawisk przyrodniczych, ale rozpatrywanych z punktu widzenia człowieka.

Nawet zdecydowani zwolennicy geografii humanistycznej przyznają, że jej podstawowa rola sprowadza się do krytycyzmu. Krytycyzm ten »próbuję pobudzić naszą refleksję na temat tego co robimy« ⁷⁰ i »jest jednym ze środków, przy pomocy których geografowie mogą być bardziej świadomi wielu ukrytych założeń i konsekwencji swoich metod badań«. ⁷¹

Koncepcja radykalna

Koncepcja radykalna geografii jest związana z problematyką społeczno-ekonomiczną rozpatrywaną w ujęciu antyscjentystycznym. Metodologicznie określają ją dwie główne tezy: 1. poznanie pojęciowe opiera się na określonych założeniach światopoglądowych, ideologicznie dotyczących celów poznawczych; 2. realizacja tych celów, głównie radykalna przebudowa społeczeństwa stanowi kryterium wartości poznania.

Tak więc koncepcja radykalna nie jest jedynie podejściem metodologicznym (w szerokim rozumieniu) lecz przede wszystkim postawą ideologiczną, dominacją »interesu» (w sensie Habermasa) praktyki społecznej nad praktyką naukową.

Koncepcję radykalną geografii wyróżnia więc od innych koncepcji ścisły związek z rozwojem radykalizmu społecznego i politycznego jako postawy

⁶⁷ Yi-Fu Tuan, *op. cit.*, 1976, s. 275.

⁶⁸ Yi-Fu Tuan, *op. cit.*, 1976, s. 274.

⁶⁹ Yi-Fu Tuan, *op. cit.*, 1976, s. 274.

⁷⁰ L. van der Laan i A. Piersma — *The image of man: paradigmatic cornerstone in human geography*, *Annals of the Association of American Geographers*, 72, 3, 1982, s. 422.

⁷¹ J. N. Entrikin, *op. cit.*, 1976, s. 632.

światopoglądowej. »Radykalizm samoświadomy to takie podejście, które w pełni rozumie swój przedmiot i jego korzenie, i które jest dążeniem do jego zniszczenia i zastąpienia go lepszym. Bez pierwszej cechy byłby fanatyzm, bez drugiej samą tylko mądrością. Radykalizm musi więc łączyć mądrość z postawą czynną, działaniem zmieniającym to, co nieracjonalne.«⁷² Zatem przedstawienie koncepcji radykalnej nie mieści się w kategoriach metodologicznych, lecz wymaga uwzględnienia jej aspektów społeczno-politycznych w postaci ideologii ruchów radykalnych. Koncepcja radykalna geografii lub szerzej biorąc nauk społecznych rozwinęła się w tych krajach, w których powstały opozycyjne ruchy społeczne kwestionujące istotę systemu kapitalistycznego, gdzie jednak wystąpiły warunki nieskrępowanej dyskusji naukowej i publikacji. Jak stwierdza R. Peet, »nauka radykalna jest świadomym czynnikiem rewolucyjnych zmian politycznych. Geografia radykalna jest jej częścią, podzielną, dzielącą te same cele, wykorzystującą te same metody, ale specjalizującą się w pewnych zależnościach wchodzących w skład społeczeństwa.«⁷³

Koncepcja radykalna geografii szuka swych założeń w tych nurtach filozoficznych i społecznych, które stanowią podstawę krytyki i przebudowy kapitalistycznego systemu społecznego. Głównymi źródłami inspiracji są poglądy P. Kropotkina, reprezentanta dziewiętnastowiecznego anarchizmu oraz idee K. Marksa, które są jednak różnie interpretowane, głównie w ujęciu »neomarksizmu«.⁷⁴

Konceptualizację radykalnego programu geografii przypisuje się D. Harvey'owi (1972 r.), który sformułował koncepcję teorii w geografii jako teorii ugruntowanej w rzeczywistości i ją reprezentującej, dialektycznie sformułowanej, stwarzającej realne szanse wyboru dla przyszłych zmian procesów społecznych i konsekwentnie podtrzymującej pogląd o tworzeniu prawdy zamiast jej wykrywaniu.⁷⁵ Według S. Folke »teoria rewolucyjna bez rewolucyjnej praktyki jest nie tylko bezużyteczna, ale jest niemożliwa (...); praktyka stanowi ostateczne kryterium prawdy.«⁷⁶

Proces radykalizacji geografii następował z jednej strony przez krytykę dotychczasowych koncepcji geografii, a z drugiej przez formułowanie jej nowych podstaw teoretycznych w postaci tzw. geografii radykalnej.

Krytyka dotychczasowych koncepcji i modeli geografii zwanych konwencjonalnymi lub liberalnymi skierowana była przeciw ich założeniom,

⁷² J. Mucha — *Radykalizm w socjologii XX wieku*, Studia Socjologiczne, 1 (88), 1933, s. 5.

⁷³ R. Peet — *The development of radical geography in the United States* (w:) R. Peet (ed.) — *Radical geography: alternative viewpoints on contemporary social issues*, London 1977.

⁷⁴ Por.: A. Malinowski — »Neomarksizm« — *geneza i współczesne interpretacje*, Studia Filozoficzne, 12, 1980, s. 97—111.

⁷⁵ D. Harvey — *Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation*, Antipode, 6, 2, 1972, s. 1—13; por. również D. Harvey — *Social justice and the city*, Baltimore 1973, s. 151. D. Harvey jak wiadomo odrzucił swoje wcześniejsze poglądy zawarte w *Explanation in geography* (1969) i sformułował koncepcję teorii rewolucyjnej i krytykę geografii liberalno-pozytywistycznej.

⁷⁶ S. Folke — *Why a radical geography must be Marxist*, Antipode, 4, 2, 1972, s. 17.

strukturze wiedzy geograficznej i funkcjom i objęła zarówno orientację scjentystyczną geografii, a zwłaszcza modele empirystyczny i hipotetyczny, jak i koncepcję humanistyczną.

Generalnie biorąc krytykuje się dotychczasową koncepcję miejsca i roli geografii w nauce. Funkcja nauki, której składnikiem jest geografia, polega na »ideologicznej ochronie społecznego i ekonomicznego systemu zawładniętego i kontrolowanego przez rządzącą mniejszość jej członków«, a sama geografia stanowi »politycznie bezpieczną, izolowaną dyscyplinę, która zajmuje się tylko fragmentem wiedzy; wewnątrz tego fragmentu geografowie próbują znaleźć przyczyny problemów, które obserwują, a w których przestrzenne rozmieszczenie stanowi rezultat daleko głębszych przyczyn społecznych.«⁷⁷

Ostrze krytyki zwolenników geografii radykalnej kieruje się zwłaszcza w stronę neopozytywizmu, którą to nazwą obejmuje się orientację scjentystyczną w geografii. Zarzuca się temu kierunkowi, że jego koncepcja obiektywizmu poznawczego nadaje teoriom geograficznym charakter »status quo«, przez co nie mogą być one wykorzystane jako podstawa zmian, co sprawia, że są one »kontrewolucyjne«.⁷⁸

Teoretycznych podstaw geografii radykalnej upatrują jej zwolennicy przede wszystkim w filozofii K. Marksa. Geografia marksistowska »jest tą częścią całej nauki, która specjalizuje się w dialektycznych stosunkach między procesami społecznymi z jednej strony a środowiskiem naturalnym i relacjami przestrzennymi z drugiej. (...) Dąży do zmiany podstawowych sposobów działania procesów społecznych przez zmianę społecznych stosunków produkcji. Społeczne zmiany rewolucyjne są konieczne aby rozwiązać endemiczne problemy przestrzenne i środowiskowe, ponieważ problemy te są głęboko zakorzenione w kapitalistycznej formacji społecznej.«⁷⁹

Znaczenie teorii marksistowskiej polega przede wszystkim na tym, że »dostarcza (ona) spójnego wyjaśniania dwóch faktów, które najbardziej interesują geografów marksistowskich, a których główne nurty teoretyczne nie mogą wyjaśnić; faktu, że przestrzenne i ekologiczne procesy prowadzą do zwiększania a nie zmniejszania się niesprawiedliwości oraz faktu, że procesy te prowadzą do wzrostu niestabilności zamiast równowagi.«⁸⁰ Trudności powstają jednak wraz z konkretyzacją teorii marksistowskiej do takich problemów jak: regiony zacofane, przedkapitalistyczne formacje społeczne, geografia myśli ludzkiej.⁸¹

Złożoność filozofii K. Marksa, różnorodność ujęć sprawia, że geografowie radykalni wykorzystują lub adoptują te jej składniki i interpretacje.

⁷⁷ R. Peet, *op. cit.*, 1977, s. 17—18.

⁷⁸ D. Harvey, *op. cit.*, 1972.

⁷⁹ J. R. Peet J. V. Lyons — *Marxism: dialectical materialism, social formation and the geographic relations* (w:) M. E. Harvey i B. P. Holly (eds) — *Themes in geographic thought*, London 1981, s. 202.

⁸⁰ J. M. Blaut — *The dissenting tradition*, Annals of the Association of American Geographers, 69, 1, 1979, s. 161.

⁸¹ J. M. Blaut, *op. cit.*, 1979, s. 161.

które mają charakter antyscjentystyczny, kładąc nacisk na materializm historyczny a nie dialektyczny.⁸²

Geografia radykalna odwołuje się też do poglądów P. Kropotkina, tworząc wersję anarchistyczną.⁸³ Konceptcje anarchistyczne postulują decentralizację struktury przestrzennej produkcji i ludzi. Uzasadnia się to tym, że tylko w takich warunkach mogą powstawać społeczności, w których jednostka może realizować swój pełny rozwój, ludzie mogą bezpośrednio kontrolować produkcję, utrzymywać kontakt ze środowiskiem przyrodniczym i brać udział w różnych typach działalności.

Geografia radykalna natomiast w małym stopniu interesuje się koncepcjami Szkoły Frankfurckiej, które odegrały znaczną rolę w kształtowaniu radykalnego ujęcia nauk społecznych.

Poważny wpływ na koncepcję radykalną nauk społecznych wywarły poglądy J. Habermasa, które mają charakter antyscjentystyczny, preferują poznanie „odprężmiotowujące” i tendencje antynaturalistyczne.⁸⁴ Według J. Habermasa nie ma poznania bez interesu tj. bez określonej potrzeby, na podstawie której tworzy swój obraz rzeczywistości. Każda z trzech głównych koncepcji poznania: analityczno-empiryczna, hermeneutyczna i krytyczna zakłada określony „interes”, pierwsza — władania technologicznego, druga — komunikacyjny, a trzecia — emancypacyjny. Nauki przyrodnicze konstytuujące się na podstawie interesu technicznego nie są neutralne, gdyż są odbiorcami nie jedynie faktów, lecz i praktycznych zabiegów technicznych. Interes nauk humanistyczno-hermeneutycznych polega na utrwalaniu porozumienia między ludźmi w celu usprawniania komunikacji. U podstaw krytycznych nauk społecznych leży interes emancypacyjny. Rozpatrując świat z punktu widzenia emancypacji człowieka, teoria krytyczna analizuje zniekształcenie dialogu i porozumienia między ludźmi wywołane przez stabilizację struktur. Celem teorii krytycznej jest wyzwolenie „rozumu” i usunięcie zniekształceń komunikacyjnych społeczeństwa. Jakkolwiek koncepcje Szkoły Frankfurckiej nie miały bezpośredniego wpływu na koncepcję radykalną geografii, to jednak wywarły pewien wpływ pośredni, łącząc podejście humanistyczne z krytycznym.⁸⁵

Ogólnie biorąc geografia radykalna większą wagę przywiązuje do rozważań teoretycznych dotyczących sprzeczności społecznych w świetle założeń ideologicznych; aniżeli do badania faktów społecznych, przedkładając krytykę i analizy racjonalne nad badania empiryczne, prowadzone głównie na pod-

⁸² Por.: R. Peet — *Societal contradiction and marxist geography*, *Annals of the Association of American Geographers*, 69, 1, 1979, s. 164—169.

⁸³ M. M. Breitbart i P. Kropotkin — *The anarchist geographer* (w:) D. R. Stoddart (ed.) — *Geography, ideology and social concern*, Oxford 1981, s. 134—153.

⁸⁴ J. Habermas — *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt 1968 oraz *Technik und Wissenschaft als „Ideologie”*, Frankfurt 1970; por. również: A. M. Kaniowski, *Racjonalizm K. R. Poppera a teoria krytyczna szkoły frankfurckiej*, *Studia Filozoficzne*, 1, 1979, s. 77—96.

⁸⁵ Por.: B. Marchand — *Dialectics and geography* (w:) S. Gale i G. Olsson (eds) — *Philosophy in geography*, Dordrecht 1979, s. 237—267.

stawie jednostronnej, antyscjentystycznej interpretacji marksizmu. W zasadzie geografia radykalna koncentruje się na krytyce i analizie własnego społeczeństwa, a więc nie obejmuje krytyki społeczeństwa kapitalistycznego przez badaczy z krajów socjalistycznych i odwrotnie.

Zarzuty ze strony orientacji scjentystycznej wobec koncepcji i praktyki poznawczej geografii radykalnej dotyczą głównie: 1. łączenia w jednej roli postawy badacza i działacza, 2. braku tolerancji wobec poglądów odmiennych oraz 3. braku w pełni obiektywnej analizy rzeczywistości społecznej.⁸⁶ Również niektórzy przedstawiciele koncepcji humanistycznej stawiają geografii radykalnej zarzuty dotyczące, przede wszystkim skupienia przez nią uwagi na problematyce społeczeństwa a nie jednostki.⁸⁷

*

Przedstawiona powyżej rekonstrukcja i analiza metodologiczna orientacji filozoficzno-metodologicznych geografii obejmuje te koncepcje i modele, które ukształtowały się głównie na gruncie geografii zachodniej. Nie objęła ona modelu geografii opartego na założeniach filozofii marksistowskiej, jaki ukształtował się w geografii radzieckiej, co wymaga odrębnego opracowania.

Należy też podkreślić, że ujęcie problematyki filozoficzno-metodologicznej geografii zawarte w niniejszej pracy stanowi próbę przeciwstawienia się dość powszechnie panującym poglądom identyfikującym modele i koncepcje geografii z określonymi kierunkami filozoficznymi. Poszczególne kierunki filozoficzne stanowią bowiem systemy poglądów ontologicznych, epistemologicznych, metodologicznych i etycznych, które w różnym stopniu oddziałują lub mogą oddziaływać na podstawy geografii i nie wyznaczają jednoznacznie określonych wzorców metodologicznych.

ЗЫШКО ХОЙНИЦКИ

ФИЛОСОФСКИ-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТАЦИИ ГЕОГРАФИИ, ИХ КОНЦЕПЦИИ И МОДЕЛИ

В работе содержится методологическая характеристика основных философско-методологических ориентаций географии, как главных концепций мышления и деятельности в географии. Философско-методологические ориентации географии являются основными идеалами рациональности географии. Эта рациональность выражена в принимаемых в географии познавательных основных положениях, которые определили правила исследовательской процедуры и оценки ее результатов в географии и, одновременно, позволяют выяснить ее познавательную природу.

⁸⁶ L. J. Kiry — *Alternatives to a positive economic geography*, *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 2, 1976, s. 293—308.

⁸⁷ J. Eyles — *Why geography cannot be marxist: towards an understanding of lived experience*, *Environment and Planning*, 13A, 1981, s. 1371—1388; G. Duncan i D. Ley — *Structural marxism and human geography: a critical assessment*, *Annals of the Association of American Geographers*, 72, 1, 1982, s. 30—59.